

ORTA DOĞU İSTİSNACILIĞI: SÖMÜRÜNÜN YENİ KEŞİF YOLU

Erdem ÖZLÜK*

Özet

Orta Doğu bölgesi özellikle XX. yüzyılın başından itibaren birçok sorun ile birlikte anılır hale gelmiştir. Bu sorunların belki de en önemlilerinden biri bölgenin demokratikleşme sorunudur. Demokrasinin bölgeye yerleşmemiş olmasının ise içsel ve dışsal birçok nedeni bulunmaktadır. Ancak bugüne kadar genellikle oryantalist bakış açısının da etkisi ile dışsal faktörler ihmal edilmiştir. Kolonyal dönemin etkileri ve bu dönem sonrasındaki devlet inşası süreci bölgenin neden demokratikleşmediği konusunda üzerinde durulması gereken en önemli noktaları teşkil etmektedir. Ayrıca giderek daha çok kişi tarafından vurgulanan bölgenin istisnai karakteri de demokratikleşme sorunsalı bağlamında bir diğer önemli noktadır. Orta Doğu'nun demokratikleşmesinde ortak bir takım problemler olsa da konu dış faktör ve aktörlerle birlikte düşünülmelidir. Kolonyal dönem ve kolonyal dönem sonrası uluslararası aktörlerin bölgedeki etkilerini mutlaka analize dahil etmek gerekir. Aksi takdirde bölgenin neden demokrasiye geçemediği sorunsalı tam olarak anlaşılamayacağı gibi "istisnacılık" söylemi de sömürgecilik için yeni bir yol olmaktan öteye geçemeyecektir.

Anahtar Kelimeler: Orta Doğu İstisnacılığı, Devlet İnşası, Kolonyalizm, Orta Doğu

MIDDLE EAST EXCEPTIONALISM: A NEW DISCOVERY WAY OF IMPERIALISM

Abstract

Middle East region has been associated with many problems since the very inception of the twentieth century. Democratization process is probably one of the most enduring question in discussions about the region. As many argued there are many reasons why democracy could not be established in the region. Some are related with internal factors, some others are connected with external ones. However, external factors have been mostly neglected mainly due to an orientalist perspective which prevails most of the middle eastern studies. In this analysis, a more balanced approach has been used to point out some basic problems in the region and in the regional studies related with some basic concepts, causes and approaches. Also a special emphasis is put on the recently discovered concept of "the Middle East Exceptionalism" in order to understand the real nature of "exceptionalism" discourses. In the end, the author has concluded that the problem of democracy has some problems in the Middle East as it has everywhere, but the very concept of "exceptionalism" neglecting internal and especially external factors is bound to a new way in analyses leading to opening up another window for imperialism in the region.

Key Words: Middle East Exceptionalism, State Building, Colonialism, Middle East

* Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü

Giriş

Modern anlamda uluslararası ilişkilerin, yaygın kanıya göre, XVII. yüzyılda cereyan etmeye başladığı ve sosyal birimler arasındaki en karmaşık ve yoğun ilişki türü olduğu kabul edilmektedir. 1648 Westphalia Antlaşması'nın milat olarak gösterildiği¹ dönemden günümüze değin uluslararası ilişkiler, hem kapsadığı alan hem de ilişkiyi anlamlı kılan kurucu özneleri bakımından daha geniş bir yelpazede anlam ifade etmektedir. Özellikle XX. yüzyılda her alanda yaşanan değişimlerin de etkisi ile uluslararası ilişkileri açıklamak giderek daha da zorlaşmış, teorik çalışmalar yetersiz kalmaya başlamış, birimler, yapılar ve süreç arasındaki ilişkileri anlamak, açıklamak ve analiz etmek güçleşmiştir.² Ancak uluslararası ilişkiler çalışmalarında başka bir çalışma alanı daha yoktur ki Orta Doğu bölgesi kadar anlaşılması zor olsun. Birçok açıdan teorileri pratiğe uydurma çabalarının boşa çıktığı, pratiği teorileştirme niyetlerinin gerçekleştirilemediği, “pis gerçeklerin canım teorii” hep ötelediği bir çalışma alanıdır Orta Doğu.

Farklı göstermek bölgenin önemine atıfta bulunmak mıdır bilinmez ama Orta Doğu'yu dünyanın diğer bölgelerine oranla farklı kılan birçok unsur bulunmaktadır. Örneğin tarihin başladığı, medeniyetin ve üç semavi dinin doğduğu coğrafyanın Orta Doğu olduğu sıklıkla vurgulanır. Orta Doğu aynı zamanda başta petrol ve doğalgaz olmak üzere sahip olduğu zengin yeraltı kaynakları bakımından da ayrı bir ilgi konusudur. Bu özellikleri ile Orta Doğu aslında sadece uluslararası ilişkiler çalışmaları için değil daha birçok çalışma alanı için de cazip bir konu başlığı olmayı hak etmektedir. Ancak bu bölge özellikle XX. yüzyılın başından itibaren tarihi, ekonomik cazibesi ya da kültürel özellikleri bakımından değil, bünyesinde barındırdığı sorunlar açısından gündeme taşınmıştır. İçinde bulunduğumuz yüzyılda da Orta Doğu bölgesinin sorunlarla anılmaya devam edeceğine dair emareler ne yazık ki daha yüzyılın başında belirmeye başlamıştır. Özellikle 11 Eylül saldırısından hemen sonra Amerika Birleşik Devletleri'nin, Afganistan ve Irak'a açtığı savaş ve Büyük Orta Doğu Projesi olarak adlandırılan girişim,

¹ Bruce Bueno de Mesquita, “Popes, Kings and Endogenous Institutions: The Concordat of Worms and the Origins of Sovereignty”, *International Studies Review*, (Vol. 2, No. 2, 2000), s. 93-95. Hendrik Spruyt, “The End of Empire and the Extension of the Westphalian System: The Normative Basis of the Modern State Order”, *International Studies Review*, (Vol. 2, No. 2, 2000), s. 65. Chris Brown, *Understanding International Relations*, (London: Macmillan Press, 1997), s. 11.

² Alexander Wendt, “Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics”, *International Organization*, (Vol. 46, No. 2, 1992), s. 422.

Orta Doğu'nun geleceğinin, XX. yüzyılda yaşadıklarından çok da farklı olmayacağını göstermektedir.

Orta Doğu'nun özelliklerinden çok, sorunlarının ön plana çıkmaya başladığı son yüzyıllık dönemde, bölgenin geçmişine kısaca göz atmak, bu sorunların tam olarak anlaşılması ve yapacağımız analizin sağlam temellere oturması bakımından gerekli olduğu ölçüde zorunludur da. Bölgede XVI. yüzyıldan itibaren başlayan Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyetinin I. Dünya Savaşı sonrası sona ermesi ile birlikte "Orta Doğu sorunu" uluslararası ölçüğe taşınmış ve daha önceden Osmanlı İmparatorluğu'nun geneline hâkim olduğu bu bölge, bölgesel ve küresel aktörlerin ilgisini çekmiştir. "Orta Doğu'nun uluslararasılaşması" olarak adlandırabileceğimiz bu dönem, aynı zamanda bölgenin sorunlarının da su yüzüne çıkmaya başladığı bir dönemdir. Ancak bu söylem, Osmanlı hâkimiyeti esnasında bölgenin sorunsuz olduğu şeklinde yorumlanmamalıdır. Zira kökleri Osmanlı hâkimiyetine ve hatta ondan daha öncesine kadar uzanan bazı meseleler, I. Dünya Savaşı sonrası daha da belirginleşmiştir.

Orta Doğu'nun içselleştirdiği ve artık bölge ile özdeşleştirilen sorunlar, tarihsel, kültürel, politik, ekonomik, toplumsal sorunlar olarak tasnif edilebileceği gibi bunları aynı zamanda kaynaklarına göre hem içsel nitelikli hem de dışsal nitelikli sorunlar olarak da ayrabiliriz. Ancak bu makale de içsel ve dışsal her iki alanı, sorunları, aktör ve faktörleri zaman zaman dolaylı ama çoğu zaman da doğrudan ilgilendiren demokratikleşme sorunu üzerinde durulacaktır. Orta Doğu'nun dünyanın birçok bölgesinde yaşanan gelişmelerden olumlu/olumsuz ve dolaylı/doğrudan etkilendiği gerçeğini kabul etmekle birlikte bu bölgenin birçok anlamda bir istisna teşkil ettiğini de itiraf etmeliyiz. Demokratikleşme sorunu da bu Orta Doğu istisnacılığının -*Middle East exceptionalism*-³ önemli parçalarından birini teşkil etmektedir. Demokratikleşme sorunu aşılmadığı sürece, bölgeye ilişkin "istisnacı" yaklaşımların devam edeceği bir gerçektir. Demokratikleşme sorununun en büyük aktörlerinden biri de kolonyal dönemde bölgede etkili olan Avrupalı güçlerdir.

Demokratikleşme konusunda bölgenin yaşadığı sıkıntıların neler olduğu analiz edilmeden önce kısaca Orta Doğu bölgesinin nereleri kapsadığı belirtilecek yani coğrafi anlamda bir tanım yapılacaktır. Çalışmanın ilk bölümünü oluşturacak coğrafi ve kavramsal tanımlamalardan sonra demokratikleşme konusunun bölge için neden önemli olduğu tartışılacaktır. Bölgede demokrasinin yerleşmesinin önünde yatan engellerin neler olduğu, bu engel-

³ Orta Doğu istisnacılığı kavramını farklı anlamda kullanmış olsa da bu kavramın kullanımında Muravchik'ten esinlenilmiştir. Joshua Muravchik, "Blaming America First", *Middle East Quarterly*, (Vol. 1, No. 3, 1994), s. 15.

lerin nereden kaynaklandığının üzerinde durulacaktır. Çalışmanın ikinci bölümünde bölgede demokratikleşme sorununun temel nedeninin Osmanlı hâkimiyetinin son dönemlerinden başlayarak 1960'lı yıllara kadar uzanan süreçte yaşanan gelişmelerle ilgili olduğunun altı çizilecektir. Kolonyal dönemin sona ermesinden sonra bölge ülkelerinin bağımsızlıklarını ilan ettikleri dönemde ve devlet inşası sürecindeki politikaların demokratikleşmenin önündeki bir diğer önemli sorun/unsur olduğu vurgulanacak ve çalışma sonuç ve genel değerlendirme bölümü ile tamamlanacaktır.⁴ Bu çalışma ile belirli bir dönem ve bu dönemi şekillendiren belirli dinamikler üzerinde yoğunlaşarak demokratikleşme sorununun kökleri analiz edilmeye çalışılacaktır.

Orta Doğu: Yapısökümcü Bir Tanım Denemesi

Orta Doğu kavramının ilk olarak ne zaman kullanıldığına yönelik bazı tartışmalar olmakla birlikte bu kavramın Anglo-Saxon dünyanın bir ürünü olduğu herkesçe kabul edilmektedir. Bir kavram olarak Orta Doğu, ilk olarak Amerikalı bir amiral olan ve aynı zamanda jeopolitik ile ilgili çalışmalar yürüten Alfred Thayer Mahan tarafından “The Persian Gulf and International Relations” adlı çalışmada 1902’de kullanılmıştır.⁵ Bir XX. yüzyıl kavramı olan Orta Doğu, A. T. Mahan için deniz gücü üzerinden dünya hâkimiyetine ulaşmada stratejik bir bölgeyi adlandırmak adına kullanılmıştır.⁶ Mahan’ın hem jeopolitik çalışmaları hem de bu çalışmalarda bölgeye atfettiği özel önem diğer jeopolitikçilerin de dikkatini çekmiş ve Halford Mackinder⁷ ve Nicholas J. Spykman gibi önemli jeopolitikçiler de bölgeye çalışmalarında büyük bir yer ayırmışlardır.⁸

⁴ İçinde bulunduğumuz dönemde özellikle Büyük Orta Doğu Projesi olarak adlandırılan girişimlerin demokratikleşme konusunda mutlaka atıfta bulunulması gereken yönleri bulunmaktadır. Ancak bu çalışmanın genel çerçevesi göz önünde bulundurulduğunda ve bu projeye dair çalışmaların önemli bir kısmının bilimsellikten uzak olması ve ayrıca projenin çok yeni bir girişim olması, detaylarının netleşmemiş olması gibi nedenler yüzünden bu çalışmada değinilmeyecektir.

⁵ Carl L. Brown, “Introduction”, (ed.), Carl L. Brown, *Diplomacy in the Middle East: The International Relations of Regional and Outside Powers*, (London: I. B. Tauris&Company, 2004), s. 17.

⁶ Barry Gough, “Maritime Strategy: The Legacies of Mahan and Corbett as Philosophers of Sea Power”, *Royal United Service Institution Journal*, (Vol. 133, No. 4, 1988), s. 55-62.

⁷ Klaus Dodds, James Sideway, “Halford Mackinder and the Geographical Pivot of History: A Centennial Retrospective”, *The Geographic Journal*, (Vol. 170, No. 4, 2004), s. 292.

⁸ Donald W. Meinig, “Heartland and Rimland in Eurasian History”, *Western Political Quarterly*, (Vol. 9, No. 3, 1956), s. 554.

Orta Doğu kavramı özellikle 1940'lı yıllardan sonra sıklıkla kullanılmaya başlanmış ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra literatürde yaygınlık kazanmıştır. Orta Doğu kullanımı yaygınlaşmadan önce her ne kadar bugünkü Orta Doğu sınırları ile birebir örtüşmese de "Levant" ya da ondan daha sıklıkla "Yakın Doğu" kavramlarının kullanıldığını görüyoruz. XIX. yüzyılın başlarından itibaren ise özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra bölge "Şark-Orient" olarak adlandırılmaya başlamıştır.⁹ İlk olarak sadece coğrafi anlamda bir bölgeyi adlandırmak adına kullanılmaya başlanan Orta Doğu kavramı zamanla coğrafi olmaktan çok nev-i şahsına münhasır özellikler taşıyan bir bölgeyi betimlemek adına kullanılmıştır.

Kavramsal tanımlama aracında yaşanan değişim, bölgenin coğrafi olarak tanımlanmasında da bazı farklılıkların ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Tamamen coğrafi unsurlara dayanarak yapılan tanımlar geniş ve dar anlamda iki farklı Orta Doğu haritası çizmekle birlikte, etnik unsur göz önünde bulundurularak yapılan tanımda bu kez başka bir harita şekillenmektedir.¹⁰

Coğrafi ya da jeopolitik tanımlamalar klasik anlamda düşünüldüğü gibi mekânın ürettiği, mekâna içsel masum varsayımlardan oluşmamaktadır. Gündelik dilde kalıplaşmış, literatürde kanıksanmış bazı tanım ve işaret araçlarının sorgulanması gerekir. Bu sorgu sadece post-modernist ya da dekonstrüktif bir niyet ile ilgili değil, bizatihi toplumsal ve kültürel yaşam formlarının anlaşılması için de elzemdir. Örneğin kolonyal ya da emperyal dönem jeopolitiği, bir yandan sömürüyü ve beraberinde kolonyalizmi körüklerken, öte yandan da sömürülen ve kolonileştirilen toplumların yaşam formlarını derinden etkilemiştir. Bu anlamda klasik jeopolitiğin kullandığı dil ve

⁹ George Lenczowski, *The Middle East in World Affairs*, (New York: Cornell University Press, 1952), s. 17.

¹⁰ Geniş olarak yapılan Orta Doğu tanımı; Batı'da Fas, Doğu'da Pakistan'a kadar, Kuzey'de ise Orta Asya Cumhuriyetleri ve Türkiye'yi, Güney'de ise Yemen'e kadar uzanan hattı içine alır. Dar anlamda yapılan Orta Doğu tanımı ise Doğu'da Mısır'dan başlayıp, Afganistan'a Kuzey'de Türkiye'ye Güney'de ise Yemen'e kadar uzanan bölgeyi içermektedir. Geniş anlamda yaklaşık 22 devletin olduğu oldukça büyük bir coğrafya kastedilirken, dar anlamda Orta Doğu tanımının içine 13 devlet (Filistin'i de bir devlet olarak kabul edersek 14 devlet) girmektedir. Bu iki tanımın dışında Arap Orta Doğu'su olarak adlandırılan daha dar kapsamlı ve etnik temelli bir başka Orta Doğu tanımının olduğunu da eklemek gerekir. Tanımlama sorunu için ayrıntılı çalışmalar için bakınız, Nikki R. Keddie, "Is There a Middle East?", *International Journal of Middle East Studies*, (Vol. 4, No. 3, 1973), s. 255-256. Fawaz A. Gerges, "The Study of Middle East International Relations: A Critique", *British Journal of Middle Eastern Studies*, (Vol. 18, No. 2, 1991), s. 209. Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2005), s. 25.

bu dilin niteliği bir yapı-söküme tabi tutulmalıdır.¹¹ Benzer bir biçimde güney-kuzey, doğu-batı ya da *occident-orient* ayrımları da politik bağlamda kullanıldığı zaman içerdikleri negatif ya da pozitif anlamlarla mekânın daha doğrusu, insan hayatını kolaylaştırmaya, yön bulmaya yarayan coğrafi kelime ve kavramların açıkça suiistimaliyle sonuçlanabiliyor.¹² Mesela, Doğu sözcüğü bir yöne (*direction*), bir yere (*place*), bir bölgeye (*region*) işaret ederken bazen mistisizme, egzotizme, geri kalmışlığa ve irrasyonaliyete refere eden politik bir metafora dönüşebiliyor.¹³ Bu bağlamda da “dil”, “metnin” ve “context”in oynadığı role de atıfta bulunmak gerekir.¹⁴

Tanımlama aracı kadar bu aracı işlevsel ve kullanılmaya hazır bir hale sokan, onu pazara süren araç sahibine, kimliğine ve neyi hedeflediğine bakmak gerekir. Bu yöntem her kavramın arkeologluğunu yapmak gibi bir paranoyayı tetikleme tehlikesi taşımakla birlikte, bir konuyu anlatmak üzere tedavüle konan kelime, kavram ve tanımların en azından belirli ölçüde sorgulanması gereğini bertaraf etmemelidir. Ancak bunun ne kadar zor bir şey olduğunu da kabul etmek gerekir. Zira bu yazının daha ilk satırlarında Orta Doğu'nun anlaşılması zor bir coğrafya olduğunu vurgulamak, bazı ön kabullerden bizim de kurtulamadığımızın bir göstergesidir. Burada pratik gerekçelerle literatürde daha çok kullanılan coğrafi temelli ve dar anlamda yapılan Orta Doğu tanımı esas alınacaktır.. Ancak nasıl tanımlanırsa tanımlansın modern Orta Doğu'nun XX. yüzyılda şekillendiği ve birçok Orta Doğu devletinin henüz yarım asırlık bir tarihinin bile olmadığı belirtilmesi gereken bir konudur. Bu önemli bir noktadır; çünkü Orta Doğu'ya dair sorunlar analiz edilirken çoğu zaman göz önünde bulundurulmamış ve bu anlamda da yapılan analizler sağlıklı olmamıştır. İkincisi, daha önce de vurgulandığı üzere Orta Doğu, dünyanın diğer bölgelerinden birçok anlamda ayrılmakta ve bu yönü ile bölgeyi analiz etmek zorlaşmaktadır. Orta Doğu'nun bu farklılığı özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde Orta Doğu çalışmalarında yeni bir açılımı zorunlu kılmış ve Orta Doğu istisnacılığı olgusu yaygınlık kazanmıştır. Bu yaklaşımın temel iddiası; bölgeye dair dinamikler, sorunlar ve çözüm yolları ele alınırken bölgenin istisnai karakteri üzerinden hareket edilmeli tezine dayanmaktadır.

¹¹ Simon Dalby, Gearóid Ó Tuathail, “Towards a Critical Geopolitics”, *Rethinking Geopolitics*, (ed), Simon Dalby, (London: Routledge Press, 1998), s.12-14.

¹² Şaban Çalış, Erdem Özlük, “Jeopolitik: Mekânın Siyasallaştırılması ve Suiistimali”, (ed), Zeynep Dağı, *Uluslararası Politikayı Anlamak*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2007), s. 194–195.

¹³ Rob Shilets, “Geopolitical Spatialisations: Critical Geopolitics and Critical Cultural Studies”, *Geopolitics*, (Vol. 8, No. 1, 2003), s. 203.

¹⁴ Çalış, Özlük, *op. cit.*, s. 195.

Orta Doğu İstisnacılığı: Bir Nimet mi Külfet mi?

Temel olarak Orta Doğu istisnacılığının üç unsurunun olduğunu vurgulayabiliriz. Bunlardan ilki dar ya da geniş anlamda yapılacak tüm Orta Doğu tanımlarında yer alan ülkelerin neredeyse tamamında din olarak İslamiyet'in, kültür olarak da İslami kültürün hâkim olmasıdır. Bölge aynı zamanda İslamiyet'in dışında diğer iki semavi din olan Musevî (Yahudi) ve İsevî (Hristiyanlık) (özellikle İsrail, Lübnan ve Suriye'de) bireylerin büyük oranda yaşadığı bir bölgedir.¹⁵ Orta Doğu'ya her ne kadar VII. yüzyıldan bugüne kadar sürekli olarak İslami kültür hâkimse de aslında bölgenin Batı dünyası ile kültürel, politik, ekonomik ilişkilerinin köklü bir geçmişi vardır. Zira bölgenin İslamiyet ile tanışmadan önce Antik Yunan, Roma medeniyeti etkisi altında kaldığı, öte yandan Haçlı Seferleri'ne hedef olduğu ve bu seferlerden etkilendiği bilinmektedir. İslami kültür de buna karşılık Batı dünyasını İberik yarım adası ve Danube havzasında etkilemiş, Osmanlı İmparatorluğu ile bu kültür Viyana'ya kadar uzanmıştır.¹⁶

Orta Doğu istisnacılığının ikinci unsuru ise ilki kadar tarihsel bir gerçeklik ifade etmese de en azından sorunların temelini anlamak açısından önemli olan devlet ve toplum arasındaki yapısal ilişki ile ilgilidir.¹⁷ Bölgenin geneline bakıldığı zaman Orta Doğu'daki modern devlet sisteminin Osmanlı İmparatorluğu zamanında sosyal yapının korunması ile aynen benimsendiği, değişen tek şeyin ise sadece siyasetin biçiminde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.¹⁸ Osmanlı dönemindeki merkezî yapının etkilerini doğrudan hissetmese de yine de bölge, bu yönetim anlayışından etkilenmiş ve bu durum Orta Doğu'da devlet anlayışı açısından "güçlü devletin"¹⁹ yerleşmesini sağlamıştır. Devletin güçlü olması, toplumun zayıf olması anlamına gelmektedir²⁰ ve bu zayıf toplum sadece iktidara katılım anlamında değil daha birçok alanda sorunların yaşanmasına yol açmaktadır. Orta Doğu ülkelerinde devlet ile toplum arasındaki yapısal ilişkinin bir diğer uzantısı ise temel öznenin birey değil ulus

¹⁵ Tim Niblock, "Democratization: A Theoretical and Practical Debate", *British Journal of Middle Eastern Studies*, (Vol. 25, No. 2, 1998), s. 222.

¹⁶ Raphael Patai, "The Dynamics of Westernization in the Middle East", *Middle East Journal*, (Vol. 9, No. 1, 1955), s. 2.

¹⁷ Niblock, *op. cit.*, s. 222.

¹⁸ Sandra Halperin, "The Post-Cold War Political Topography of the Middle East: Prospects for Democracy", *Third World Quarterly*, (Vol. 26, No. 7, 2005), s. 1137-1139.

¹⁹ Buradaki güçlü devletten (strong state) kastedilen siyaset bilimi literatüründe kullanılan bürokratik anlamdaki güçtür.

²⁰ Yahya Sadowski, "New Orientalism and the Democracy Debate", *Middle East Report*, (No. 183, 1993), s. 14-15.

ya da devlet olması sonucunun doğmasıdır.²¹ Devletin, siyasal ve toplumsal yaşamda temel özne olarak görülmesi devletin güvenliği üzerine endişelerin üst düzeyde olması demektir. Bu durum da sonuç olarak bölge ülkelerinde baskıcı ve otoriter rejimlerin meşruiyet kazanmasını sağlamıştır.²²

Orta Doğu ülkelerinde yaşayan bireylerin İbn-i Haldun'un *al-assabiyah* betimlemesinden kaynaklanan özellikleri, Orta Doğu istisnacılığının bir diğer unsurunu teşkil eder. Göçebe toplumlardaki toplumsal dayanışma ve bağları anlatmaya çalışan İbn-i Haldun, aslında bir anlamda bölgedeki toplumsal formasyonu da tüm hatları ile açıklıyor.²³ Geleneksel toplumsal ilişkilerden hala sıyrılmayan Orta Doğu halkları, modernleşme ve demokratikleşme konusunda etkili bir güç tesis edemiyorlar. Bölge insanının inisiyatif almaktan çok boyun eğme güdüsü ile sosyal ve siyasal yaşamın bir parçası olması, bölgenin ekonomik, sosyal, kültürel ve politik anlamda modernleşme ve demokratikleşmesini engelliyor.

Sonuç olarak bu üç unsur çerçevesinde şekillenmiş Orta Doğu istisnacılığı bölgeyi anlamaya yönelik her türlü bakış açısında önemli bir başlangıç noktası olabilir. Ancak modern Orta Doğu'nun şekillenmeye başladığı XX. yüzyılın ilk çeyreğinden bugüne kadar geline nokta bölgenin neden gerçek anlamda demokrasiye geçemediği sorusuna sadece bölgenin istisnai karakterleri ile yanıt vermek diğer faktörleri görmezden gelmek olacaktır. Bunun yerine, Orta Doğu'nun demokrasiyi sağlıklı bir şekilde tecrübe edememiş olmasını iki farklı başlıkta değerlendirmek gerekir Sorunun dinamikleri öncelikle bölge dışı etkenler üzerinden analiz edilmeli, daha sonra bölgenin içyapısal dinamiklerinin bu sorunda oynadığı rolün altı çizilmelidir.

Dışsal Dinamikler

Orta Doğu'nun demokratikleşme konusunda dünyanın geri kalan bölgelerine oranla başarısız geçmişinin nedenleri birçok düzlemde analiz edilebilir. Ancak bölgenin tarihsel olarak dünyayı etkileyen demokratikleşme dalgalarına dâhil olamamasının en önemli gerekçesi; bölgede belli bir dönemde etkili olan kolonyal yapı ve bu yapıdan sonra kolonyalizmin izlerini taşıyan devlet inşası sürecidir.

Daha öncede vurgulandığı üzere Orta Doğu'nun önemli bir kısmı XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında kalmış ancak I. Dünya Savaşı esnasında

²¹ Ariel Ivanier, "Democratization in the Middle East: The Case of Egypt", *Perspectives*, (Vol. 19, Winter 2002/2003), s. 80.

²² Niblock, *op. cit.*, s. 223.

²³ Abdallah Laroui, *İslam ve Modernlik*, Çev. Ayşegül Yaraman, (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1993), s. 108-110.

da Osmanlı hâkimiyeti yerini ağırlıklı olarak İngiliz ve Fransız hâkimiyetine bırakmıştır. Aslında Batı dünyasının tarihsel olarak bölgeye ilgisinin çok köklü bir geçmişi olmakla birlikte, modern dönemde Batı'nın bölgeye yönelik ilgisinde dönüm noktası 1798'de Napolyon Fransa'sının Mısır'ı işgal etmesi olarak gösterilir.²⁴ XIX. yüzyılda Kuzey Afrika'dan başlayan Avrupalı güçlerin kolonyalist politikaları, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma sürecine girmesiyle birlikte XX. yüzyılda Orta Doğu'da da etkili olmaya başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması ile bölgede otonom ve yarı otonom devletler ortaya çıkar ki bu Batılıların bölgeye yönelik politikalarını hayata geçirmeleri konusunda onlar için daha uygun bir zeminin oluşmasını beraberinde getirmiştir. Ayrıca Arap dünyasını temsil edebilecek başka güçlü bir devletinin olmaması da bölgeye dış aktörlerin girişini kolaylaştırmıştır.²⁵ Zira İran, Suudi Arabistan, Kuzey Yemen ve Türkiye dışında neredeyse bütün Orta Doğu ülkeleri (hatta Kuzey Afrika ülkeleri de dâhil olmak üzere) Avrupalı güçlerin hâkimiyetine girmiştir.

Ancak başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Avrupalı güçler ilk olarak bölgeye ekonomik açıdan değil jeopolitik açıdan ilgi gösterdiler. Örneğin İngiltere için önemli olan Hindistan'a giden yolun güvenliği idi.²⁶ Petrol ve doğal kaynakların Avrupalı güçlerin bölgeye bakışını şekillendirmesi daha sonraki süreçte etkili oldu. Bu anlamda bölge ilk etapta 1950'li yıllara kadar dünya ekonomisine entegre edilmedi. Bu gelişme de, bölgenin ekonomik ve sosyal gelişimini derinden etkiledi. Bölgeyi kendi politik çıkarlarını güvence altına alan jeopolitik bir değer olarak gören Avrupalılar,²⁷ Orta Doğu'yu yeniden şekillendirmeye başladılar. Bölgenin Osmanlı hâkimiyeti sonrası yeniden şekillendirildiği bu süreçte kolonyal güçler yeni sınırlar icat ettiler.

Bölgenin Osmanlı hâkimiyeti sonrası tüm sınırları 1914–1922 yılları arasında çizilmiştir. Irak ve Ürdün aslında bir tür İngiliz politikalarının ürünü olan ve “icat edilmiş” iki ülkedir. Hatta Fromkin'e göre bu iki ülkenin sınırları I. Dünya Savaşı'ndan sonra boş bir harita üzerinde İngiliz politikacıları tarafından çizilmiştir. Irak ile birlikte aynı dönemde (1922 yılında) Suudi

²⁴ William Sands, *the United States and the Middle East*, (New York: Columbia University Press, 1964), s. 25.

²⁵ Ian S. Lustick, “The Absence of Middle Eastern Great Powers: Political Backwardness in Historical Perspective”, *International Organization*, (Vol. 51, No. 4, 1997), s. 675.

²⁶ Martin Sicker, *Middle East in the Twentieth Century*, (Westport: Greenwood Publishing, 2001), s. 5.

²⁷ Lisa Anderson, “Peace and Democracy in the Middle East: The Constraints of Soft Budgets”, *Journal of International Affairs*, (Vol. 49, No. 1, 1995), s. 28.

Arabistan ve Kuveyt'in sınırları bir İngiliz devlet memuru tarafından belirlenmiştir. Suriye-Lübnan sınırını belirleyenler ise Fransız politikacılarıdır.²⁸ Sınırların belirlenmesi dışında, kolonyal güçler her ülkede farklı hükümet sistemleri ve farklı ekonomik sistemler tesis ettiler. Örneğin Ürdün'de oldukça merkezi bir hükümet sistemi yerleştirilmeye çalışılırken, Lübnan'da tam tersi yönde daha âdem-i merkeziyetçi bir hükümet sistemi tesis edildi. Öte yandan Suriye'de toplumun çok küçük kesimini oluşturan ve bu anlamda da toplumun tabanına yayılmamış bir rejim doğdu ve bu rejim meşruiyetini sağlamak adına otokratik yöntemlere başvurmak zorunda kaldı.²⁹

Her ne kadar bölgede gerçek anlamda tek kolonyal yapı İngilizler tarafından Yemen'de tesis edilmiş olsa da Fransa'nın Orta Doğu'da ya da Kuzey Afrika'da İtalya ve İspanya'nın protektoralık, mandacılık ya da korumacılık statüleri adı altında yaptıkları şey kolonyalizm olarak nitelendirilebilir.³⁰ İşte hem bu statü anlamında devletlerin bölgedeki varlıklarını farklı tanımlamaları, hem de bölgede her birinin farklı uygulamalara başvurmaları, bağımsızlık sonrası bölgedeki parçalanmayı tetiklemiştir.³¹ Kolonyal güçlerin hâkimiyetleri boyunca bölgede ne istikrarlı bir devlet yaratmış olmaları ne de buna izin veren ya da öncülük eden politikalar izlemiş olmaları, Orta Doğu'da bağımsızlık sonrası devletlerin demokratikleşmeye geçmesini engellemiştir. Sonuçta da bölge ülkeleri de bağımsız olur olmaz Osmanlı dönemindeki "sultanizm" ve "statism" örneğini benimsemişlerdir.³²

Aslında Latin Amerika ve Güney Asya ile karşılaştırıldığında Avrupa kolonyalizmi Orta Doğu'da daha sınırlı bir süre boyunca hüküm sürmekle birlikte,³³ paradoksal olarak daha etkili olmuştur. Bu etkiyi sadece Avrupalı güçlerin bölgedeki resmi varlığı ile başlatıp, bölge ülkelerinin bağımsızlığını kazanmalarına kadar uzandırmamak gerekir. Edward Said kısa süreli ama uzun dönemli etkileri olan bu ilişkide, bölgedeki İngiliz ve Fransız varlığının tarihsel olarak onlardan önce ve hatta sonrakilerden birçok anlamda ayrıldı-

²⁸ David Fromkin, *Barişa Son Veren Barış: Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922*, Çev. Mehmet Harmancı, (İstanbul: Sabah Kitapları, 1993), s. 3.

²⁹ Mustafa Hamarneh, "Democratization in the Mashreq: The Role of External Factors", *Mediterranean Politics*, (Vol. 5, No. 1, 2000), s. 79.

³⁰ Roger Owen, *State Power and Politics in Making of the Modern Middle East*, (London: Routledge, 2000), s. 11.

³¹ Lisa Anderson, "The State in the Middle East and North Africa", *Comparative Politics*, (Vol. 20, No. 1, 1987), s. 4.

³² *Ibid.*, s. 4.

³³ Fred Halliday, *The Middle East in International Relations: Power, Politics and Ideology*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), s. 82.

ğını özellikle vurgular.³⁴ Çünkü bu etkiler bağımsızlıktan sonra da kendisini hissettirmeye devam etmiştir. Avrupalı güçler kurdukları kolonyal yönetimler ile hem iç politikayı, hem de dış politikayı derinden etkileyip bölgenin doğal ve insan kaynaklarını kullanmışlardır.³⁵ Özellikle icat edilen sınırlar, potansiyel bir müşteri olarak yaratılan elit sınıf, bağımsızlıktan sonra da bölgenin dışarıya bağımlılığını sürdürmesine neden olmuştur.³⁶

Devlet İnşası Süreci

Orta Doğu ülkeleri bağımsızlıklarını farklı dönemlerde kazanmalarına karşılık, bağımsızlık sonrası ilk dönemde benzer sorunlar ile yüz yüze kaldılar. Yeni bağımsızlığını kazanmış bu devletlerin sorunlarını sadece kolonyal dönem ile ilişkilendirmek indirgemecilik olmakla birlikte sorunların birçoğunun bu dönemden kaynaklandığı da bir gerçektir. Özellikle kolonyal devletler, bölgeden ayrılırken planlı politikalar izlememişler ve bölgenin politik gerçeklerini göz önünde bulundurarak hareket etmemişlerdir. Örneğin, gerekli zemin oluşmadan bazı bölgelerde seçimler yapılmıştır. Bu seçimler çok sağlıklı olmadığı için de askeri darbeler patlak vermiştir. Hatta Filistin'den ayrılan İngilizler, bölgenin geleceğine dair hiç bir düzenleme yapmadan bölgeden ayrılmışlardır.³⁷ İngiliz ve Fransızların bölge ülkelerine bağımsızlıklarını verdiği andan ve aşamalı olarak bölgedeki imtiyazlarını kaybetmelerinden sonra ekonomik ve siyasi anlamda tüm yetkiler yeni kurulan devletlerin ve bunlara egemen olan iktidar elitlerinin elini güçlendirmiştir. Örneğin yapılan toprak reformları başta olmak üzere birçok reform, mevcut hükümetlerin iktidarına karşı oluşabilecek muhalif güç odaklarını söndürmeyi hedeflemiştir.³⁸

Öte yandan özellikle İngiliz kolonyal döneminin bölgenin demokratikleşmesi adına önemli miraslar bıraktığını iddia edenler de yok değil. Onlara göre İngiliz kolonyalizmi devletin iktidarını sınırlandırarak, tesis ettikleri yapılanma ile halkın katılımı için gerekli ortamı hazırlamıştı.³⁹ Gerçekten de

³⁴ Edward W. Said, *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, Çev. Berna Ülner, (İstanbul: Metis Yayınları, 2004), s. 13.

³⁵ Lisa Anderson, "Democratization and Foreign Policy in the Arab World: The Domestic Origins of the Jordanian and Algerian Alliances in the 1991 Gulf War", (ed.), Miles Kahler, *Liberalization and Foreign Policy*, (New York: Columbia University Press, 1998), s. 35.

³⁶ Raymond Hinnebusch, *International Politics of the Middle East*, (Manchester: Manchester University Press, 2003), s. 73.

³⁷ Owen, *op. cit.*, s. 20-21.

³⁸ Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, Çev. Yavuz Alogan, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), s. 444.

³⁹ Steven Fish, "Islam and Authoritarianism", *World Politics*, (Vol. 55, No. 1, 2002), s. 9.

İngilizler, diğerleriyle yani İspanyollar, Fransızlar ve Portekizliler ile kıyaslandığında demokratikleşme konusunda bir takım kurumsallaşma çabaları göstermişlerdir. Ancak bunun samimiyeti ve sürekliliği sorgulanmalı ve bölgenin demokratikleşmesi için yeterli olmadığı da kabul edilmelidir.⁴⁰ Çünkü kolonyal dönemde Avrupalı güçler bölgede demokratikleşme konusunda gerekli kurumsallaşmayı sağlayamamışlardı. Bu doğrultuda yapılan şey yanlıştı ve halkın çoğunluğu yerine sadece belirli grup ya da sınıflarla ilişkilerini geliştirmeyi tercih etmişlerdi.⁴¹ Bu sayede bu kesimler bağımsızlık sonrası için de geçerli olabilecek önceden büyük haklar elde etmişler ve bu imtiyazlı konumlarını kaybedebilecekleri siyasal yapılanmayı mümkün olduğu kadar engellemeye çalışmışlardır. Bu durum da sonuç olarak demokrasinin yerleşmesinin önündeki en önemli engelin doğmasına yol açmıştır. Ayrıca kolonyalizmin getirileri bölgede bağımsızlık sonrası toplumun büyük kesimi tarafından negatif olarak algılanmıştır. Bu şartlar altında ortaya konan demokratikleşme eylem ve söylemleri, bölge halkları tarafından, kolonyalistlerin bir başka sömürge aracı olarak değerlendirilmesine yol açmıştı.⁴² Bu noktada da ikili bir mekanizma işlemeye, halkın anti-empyralist duygu ve düşünceleri bizatihi yerel-ulusal iktidar sahiplerince, kendilerine avantaj sağlayan antidemokratik yapının sürdürülmesinin bir gerekçesi olarak kullanılmaya başlandı. Bu durum, uluslararası sistemin sahiplerine de kendi menfaatlerinin bölgede devamı için kullanılabilir bir mekanizma yaratınca “il-liberal” demokrasi, “kısmi demokrasi”, “üçüncü dünyaya özgü demokrasi” söylemleri ile bu bölgedeki antidemokratik, militer, otoriter ve totaliter rejimlerin sürekliliği açısından uluslararası, halka karşı ve halka rağmen bir meşruiyet söyleminin yaratılmasının da önü açıldı. Uluslararası sistem ve onun eski kolonyalist aktörleri ile yerel-ulusal iktidar sahiplerinin menfaatlerinin tevhid edildiği bir noktada bağımsızlıkçı, ulusalcı ya da İslamcı temele dayalı hiçbir muhalif harekete meşru bir hareket olarak ne ulusal ne de uluslararası düzeyde destek de verilmeyince, demokratikleşme yönünde oluşabilecek tüm dinamiklerin önü de tıkanmış oldu.

Sonuç olarak kolonyal dönem sonrası Orta Doğu’daki devlet inşasının özelliklerine baktığımızda üç unsurun öne çıktığını görüyoruz. Öncelikle bölge ülkeleri farklı düzeyde idari güçte bağımsızlıklarını kazandılar. Öte

⁴⁰ Barbara Wejnert, “Diffusion, Development and Democracy, 1800-1999”, *American Sociological Review*, (Vol. 70, No. 1, 2005), s. 56.

⁴¹ Hussein A. Hassouna, “Arab Democracy: The Hope”, *World Policy Journal*, (Vol. 18, No. 3, 2001), s. 50.

⁴² John L. Esposito, James P. Piscatori, “Democratization and Islam”, *Middle East Journal*, (Vol. 45, No. 3, 1991), s. 434.

yandan kolonyal güçlerin belirledikleri suni sınırların, bölgenin gerçekleri dikkate alınmadan çizilmiş olması Orta Doğu'daki devlet inşasının ikinci unsurunu oluşturur. Son olarak kolonyal dönem öncesi dönemde etkili olan aileler, bağımsızlık ile birlikte yönetimlerde yeniden ve daha etkili bir şekilde söz sahibi olmaya başladılar.⁴³ Yeni sahiplerle eski sahiplerin menfaat ortaklığı ise antidemokratik yapının pekişmesi dışında da başkaca bir işlev görmedi. Bu üç özellik bölgenin aslında neden demokratikleşemediğinin nedenleri olarak da sıralanabilir. Yine üç unsurun da doğrudan ya da dolaylı kolonyalizm ile ilişkili olduğu aşikârdır. Başka bir ifade ile Orta Doğu'da demokratikleşme sorunu kolonyal döneme bakmadan çözülemez.

Kolonyal Dönem ve Etkileri

Orta Doğu bölgesi XX. yüzyıla Osmanlı hâkimiyeti altında girmiş, yüzyılın ortalarına kadar Avrupalı güçlerin kolonyalist politikalarına maruz kalmış ve kolonyal dönem sonrası da Soğuk Savaş'tan etkilenmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra uluslararası sistemin iki kutuplu bir yapıda şekillenmesi Orta Doğu'yu da 1950'li yılların başından itibaren iki kutup arasındaki mücadelenin bir sahnesi haline getirmiştir. Soğuk Savaş döneminde dış dinamiklerin bölgedeki demokratikleşme sorununa bakış açılarını değerlendirdiğimiz zaman, ne yazık ki çok önemli bir değişimin olmadığını görüyoruz. Hem Doğu hem de Batı Bloğu ülkeleri Orta Doğu'da bölgenin ekonomik gelişimi ve demokratikleşmesinden ziyade bölgedeki istikrar ile ilgilenmişlerdi.⁴⁴ Özellikle demokratikleşme konusunda daha hassas olduğu ileri sürülen ABD'nin, Soğuk Savaş atmosferinde bölgeye yönelik temel politikalarında demokrasinin hiç de önemli bir rol oynamadığını iddia etmek, haksız bir değerlendirme olmayacaktır.⁴⁵ Zira bölge üzerinden SSCB'yi çevrelemek, bölgedeki enerji kaynaklarına ulaşmak, İsrail'in güvenliğini sağlamak⁴⁶ ve son olarak da kendine yakın rejimlere yardım etmek ABD'nin Orta Doğu politikasının önceliklerini teşkil etmekteydi.⁴⁷ Demokratikleşme mese-

⁴³ Anderson, *op. cit.*, s. 6. Bu konuda benzer tespitler için ayrıca bakınız. Bernard Lewis, "Islam and Liberal Democracy", *Atlantic Monthly*, (February 1993), s. 97.

⁴⁴ Hamarneh, *op. cit.*, s. 79.

⁴⁵ Agnieszka Paczynska, "Re-Creating the Helsinki Process: Lessons of Eastern European Transition for Middle East Democratization", *Center for Transatlantic Relations Working Papers*, (Washington: 2004), s. 5.

⁴⁶ Mansour Farhang, "The United States and the Question of Democracy in the Middle East", *Current History*, (Vol. 92, No. 570, 1993), s. 1-2. Soğuk Savaş dönemi boyunca ABD'nin bölgeye yönelik politikalarına dair benzer bir değerlendirme için bakınız. Michele D. Dunne, "Integrating Democracy Promotion into U.S. Middle East Policy", *Carnegie Papers Middle East Series*, (No. 50, October 2004), s. 3.

⁴⁷ Graham E. Fuller, "The Middle East in US-Soviet Relations", *Middle East Jour-*

lesi belli zamanlarda SSCB'ye karşı kullanılan ve sürekli söylem boyutunda kalan bir araç olarak görüldü.⁴⁸ Aslında Soğuk Savaş sonrası dönemde ABD'nin 2001 yılına kadar demokratikleşme konusunda bölge ülkelerini teşvik ettiğini söyleyebilmek de yine çok zor. ABD, 11 Eylül saldırılarından sonra bu bakış açısını değiştirmeye başlamakla birlikte, Soğuk Savaş sona ermiş olmasına rağmen bölgeye hala Soğuk Savaş'tan kalma politikalarla yaklaşmaya çalışıyor.⁴⁹ Yine de bölgede demokratikleşmeyi teşvik eden aktörlerin bir ikilem yaşadıkları ortadadır; bölgede demokrasinin temel unsurlarının yerleştirilmesi gerektiğine dair inanç ve bu aktörlerin daha önceden anti-demokratik rejimler/liderler ile olan yakın ilişkileri.⁵⁰ Bu ikilem daha uzun yıllar boyunca bölgenin demokrasiye geçişini destekleyen ülkele- rin sürekli karşılaşacakları bir ikilem olmaya devam edecek gibi görünüyor.

Sonuç olarak Orta Doğu'nun dil ve kültür olarak Batı dünyasından birçok anlamda farklı olması Batı'nın bölgeyi anlamasını hep zorlaştıran bir unsur oldu.⁵¹ Bu farklılığın demokratikleşme konusunda da önemli sorunlara yol açtığına tarihsel olarak şahitlik ettik. Demokratikleşmenin Anglo-Saxon dünyanın bir ürünü olduğu, o dünyada gerçek anlamını kazandığı tartışılmazdır. Mutlaka ki bu söylem demokrasi Batı dünyası dışında uygulanamaz demek değildir. Ancak Batı orijinli demokrasinin Orta Doğu'ya uyarlanabilmesi ve bölge için anlam ifade edebilmesi için, bölgenin politik gerçekle- rine uygun şekilde dile getirilmesi gerekir.⁵² Bu konuda özellikle 2000'li yıllardan sonra Batı dünyası içinde de bazı fikri değişimlerin yaşandığını görüyoruz. Bölgedeki demokratikleşmenin sanılanın aksine Batı destekli liberal aktivizm sayesinde değil, şimdilik değişime karşı olan İslami partiler sayesinde olacağı yolunda tartışmalar yapılmaktadır.⁵³ Bazı kesimler ise demokrasi için bölgenin henüz hazır olmadığını, atılacak öncü adımlarla demokrasinin "sindirilmesinin" beklenmesini savlıyorlar. Örneğin bölgede

nal, (Vol. 44, No. 3, 1990,) s. 419.

⁴⁸ Lorne Craner, "Democracy in the Middle East: Will U.S. Democratization Policy Work", *Middle East Quarterly*, (Vol. 13, No. 3, 2006), s. 4.

⁴⁹ Chris Zambelis, "The Strategic Implications of Political Liberalization and Democratization in the Middle East", *Parameters*, (Vol. 35, 2005), s. 87.

⁵⁰ Glenn E. Perry, "Imperial Democratization: Rhetoric and Reality", *Arab Studies Quarterly*, (Vol. 28, No. 3, 2006), s. 66-67.

⁵¹ Louis J. Cantori, "Democracy, Islam and the Study of Middle Eastern Politics", *Political Science and Politics*, (Vol. 27, No. 3, 1994), s. 507.

⁵² Larbi Sadiki, "Popular Uprisings and Arab Democratization", *International Journal of Middle East Studies*, (Vol. 32, No. 1, 2000), s. 72.

⁵³ Marina Ottoway, Thomas Carothers, "Think Again: Middle East Democracy", *Foreign Affairs*, (No. 145, November/December 2004), s. 22-23.

“demokratikleşmeden önce liberal anayasacılığın yerleşmesi gerekir” diyen F. Zakaria demokrasiyi ya da özgür seçimleri dayatmadan önce bunların daha kabul edilebilir unsurları ile yola çıkılması gerektiğini savunuyor.⁵⁴ Bu tartışmaların gelecek dönemde bölgenin demokratikleşmesini sağlayacak somut politikalara dönüşmesi hem bölge, hem de küresel anlamda istikrarın tesisi için hayati bir adım olacaktır.

İçsel Dinamikler

Orta Doğu'nun demokratikleşmemesinin nedenlerini sadece dış dinamiklere bağlamak, sorunu tüm boyutları ile görememek anlamına gelir. Dışsal dinamikler kadar bölgenin tarihsel, kültürel, toplumsal, ekonomik ve tabii ki politik gerçeklerini de detaylı olarak analiz etmek gerekir. Her ne kadar bölgenin demokratikleşme konusunda geçmişi pek umut verici olmasa da, bölgede Soğuk Savaş'ın sona erdiği dönemden başlayarak demokratikleşme ile ilgili bazı gelişmelerin yaşandığını görüyoruz. Hatta kimi kesimler, Orta Doğu'da, 1970 ve 1980'lerdeki Latin Amerika ve Doğu ve Merkezi Avrupa'daki dönüşümlere benzer işaretlerin olduğunu ve bölgede mini bir demokratikleşme dalgasının görüldüğünü iddia ediyor.⁵⁵ Çünkü 1999 yılında Kuveyt'te kadınlara daha önceden verilmemiş tüm politik haklar verilmeye başlandı. 2000 yılında Ürdün'de, 2003 yılında ise Katar ve Mısır'da ulusal insan hakları gözleme kurumu tesis edildi. 2001 yılında Bahreyn halkı emirlikten, seçilmiş bir meclisi ve bağımsız yargısı olacak anayasal monarşiye geçecek tasarımı onayladı. Suudi Arabistan'da 1932'den beri ilk kez belediye seçimleri yapıldı. Mısır, çok partili bir seçime imza atarken, 2005 yılında hem Lübnan'da hem de Irak'ta seçimler yapıldı.⁵⁶ Ancak tüm bu olumlu çabalar bölgenin demokratikleşmesi adına yeterli adımlar olarak değerlendirilmemeli. Bölgenin şu an ki görünümü hala yapılması gereken çok şeyin olduğunu gösteriyor. 1990'lardan sonraki bu ya da benzer gelişmeleri demokrasinin yerleşmesi olarak görmek yerine, bir tür halkın “gazını” almak, en fazlasından otokratik rejimlerin bir parça erozyona uğramaya başlaması olarak

⁵⁴ Fareed Zakaria, “Islam, Democracy, and Constitutional Liberalism”, *Political Science Quarterly*, (Vol. 119, No. 1, 2004), s. 15-16.

⁵⁵ Olivier Schlumberger, “The Arab Middle East and the Question of Democratization: Some Critical Remarks”, *Democratization*, (Vol. 7, No. 4, 2000), s. 104-105.

⁵⁶ Saliba Sarsar, “Democracy in the Middle East: Quantifying Arab Democracy”, *Middle East Quarterly*, (Vol. 13, No. 3, 2006), s. 22. Bölgede ve özellikle de Körfez ülkelerinde 1990'ların sonundan itibaren başlayan demokratikleşme girişimleri konusunda ayrıntılı bir çalışma için bakınız. Joseph A. Kéchichian, “Democratization in Gulf Monarchies: A New Challenge to the GCC”, *Middle East Policy*, (Vol. 11, No. 4, 2004), s. 40-48.

görmek daha doğru olacaktır.⁵⁷ Çünkü Orta Doğu'da otokratik rejimler ya da polis devletler (*mukhabarat*) saltanatlarını neredeyse hiç kaybetmeden hala devam ettiriyorlar.⁵⁸

Bölgenin neden demokratikleşmediği ile ilgili olarak onlarca gerekçe sıralanabilir. Üstelik bu gerekçeleri de birbirinden ayırmanın çok zor olduğu da söylenebilir. Ancak tüm olumsuzluklara rağmen konuya ilişkin bir teşhis yapmamız gerekirse, demokratikleşme sorununun temelinde bir algılama probleminin yattığı iddiası ile konuya başlanabilir. Daha öncede vurgulandığı üzere Anglo-Saxon dünyanın bir ürünü olan demokrasinin Orta Doğu'da tanımlanması/algılanması Batı dünyası ile temelde bir farklılık arz eder. Orta Doğu'da demokrasi denilince çoğunluğun yönetimi anlaşılır. Ama bu tanım kaba bir tanımdır ve demokrasi sadece çoğunluğun yönetimi değil fakat aynı zamanda özgürlükçü ve çoğulcu katılımcılık demektir.⁵⁹ Orta Doğu, tarihsel olarak kapitalizm, sanayileşme gibi Batı orijinli gelişmelerden etkilenmiş ancak bu gelişmelere kendi toplumunun verdiği kültürel ve toplumsal örgütlenme araçları ile yanıt vermiştir. Kısacası bölge dışarıdan çok şey almıştır ama hiçbir zaman bunu kabul etmek konusunda -biraz da önceki sayfalarda değindiğimiz iktidar sahiplerinin bu konuda politikalarıyla- istekli olmamıştır.⁶⁰ Bu konuda mesela özellikle laikliğin bölgede yokluğu ve benimsenmemesinin demokrasi yolunda en büyük engellerden birisi olduğunu iddia eden görüş sahipleri de vardır.⁶¹ Ancak bölgenin en büyük demokratik yapıya sahip ülkesi İsrail'in Yahudi şeriatına bağlı, kısmi demokratik özellikler gösteren İran İslam Cumhuriyeti'nin de laiklikle hiçbir alakası olmayan dinci birer devlet oldukları gerçeği, bu tür analizlerde ihmal edilmektedir. Demokrasi için bölgeye öncelikle laikliğin girmesi talebi kolonyalizmin ve emperyalizmin başka araçlarla bölgede bir süre daha devam ettirilmesi demektir. Bunun yanında, daha çok laiklik talebi ise reaksiyon olarak, bölge için bir başka tehlikenin daha büyümesine, köktendinciliğin bölgede daha fazla beslenmesine de neden olmaktadır.⁶² Buradaki ikilemden kurtulmanın tek yolu

⁵⁷ Saad E. Ibrahim, "Crises, Elites, and Democratization in the Arab World", *Middle East Journal*, (Vol. 47, No. 2, 1993), s. 305.

⁵⁸ Michael C. Hudson, "The Middle East", *Political Science and Politics*, (Vol. 34, No. 4, 2001), s. 801.

⁵⁹ İhsan D. Dağı, *Orta Doğu'da İslam ve Siyaset*, (İstanbul: Boyut Kitapları, 1998), s. 147.

⁶⁰ Kemal H. Karpat, *Orta Doğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev. Recep Boztemur, (Ankara: İmge Kitabevi, 2001), s. 122.

⁶¹ Aziz Al-Azmeh, *İslamlar ve Moderniteler*, Çev. Elçin Gen, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), s. 73.

⁶² Majid Tehranian, "Disenchanted Worlds: Secularization and Democratization in the Middle East", (ed.), Amin Saikal, *Democratization in the Middle East*:

da demokrasi, insan hak ve hürriyetlerinin tanımları gereği evrenselliklerinin, her zaman, herkes için ve her yerde geçerli ve öncelikli olduklarının kabul edilip tanınmasından; bu konuda ortaya çıkan toplumsal taleplerin önünün açılmasından, uluslararası aktörlerin, muhalif hareketleri “bizimkiler ve onlar” diye sınıflandırma yerine, demokratik güçleri desteklemeyi göze almalarından geçmektedir.

Yine özellikle Batı dünyası tarafından dile getirilen bir çözüm noktası da sivil toplum kültürünün bölgede yerleştirilmesi gerektiği ile ilgilidir. Ancak bu konuda da bölge çok büyük sıkıntıları bünyesinde barındırmaktadır. Orta Doğu’da bugün demokrasi benzeri (*quasi democratic*) ya da kısmi demokrasi (*partial democracy*) olarak nitelendireceğimiz siyasal rejimler, yönetenle yönetilen arasındaki ilişkileri ve devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkiyi derinden etkiliyor.⁶³ Bu devlet algısını kırabilecek ve demokratikleşme konusunda öncülük edebilecek güçlü bir orta sınıfın Orta Doğu ülkelerinde olmaması sivil toplumun etkinliğini de önlüyor.⁶⁴ Yine burjuva kesimi olarak adlandırabileceğimiz bazı kesimlerin bölgede askeri ve idari bürokrasi ile yakın ilişkileri olmakla birlikte bu kesim demokratikleşme için gerekli araçlara sahip değil.⁶⁵ Burada da analiz ciddi bir temele dayanmak zorundadır. Güvenlik ve korku temeline dayanan otokratik-bürokratik ve Hobbesçu anlamda Leviathan devletlerin öncelikle sivil toplum kültürünün filizlenmesine sıcak bakmamaları son derece normal karşılanmalıdır.⁶⁶ Hiçbir iktidar sahibinden kendi iktidarının altına dinamit koyması beklenmeyeceğine göre; demokrasinin gelişebilmesi için, Orta Doğu’da da bu bölge halklarının kendi sosyal ve kültürel dinamiklerine yaslanan bir muhalif hareketin doğmasına ve güçlenmesine imkân tanımak dışında başkaca bir seçenek yoktur.

STK’ların konuda oynayabileceği role gelince, sivil toplumun özellikle 1990 sonrası dönemde demokratikleşme sürecinde oynadığı rol tüm dünyada giderek daha çok vurgulanmaya başlandı. Ancak sivil toplum, Orta Doğu’da iki bakımdan sıkıntı ile karşı karşıya. Bunlar; i- sivil toplum kuru-

Experiences, Struggles, Challenges, (Tokyo: United Nations University Press), 2003, s. 80.

⁶³ Anoushiravan Ehteshami, “Is the Middle East Democratizing?”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, (Vol. 26, No. 2, 1999), s. 202.

⁶⁴ Mark A. Tessler, “Gauging Arab Support for Democracy”, *Journal of Democracy*, (Vol. 16, No. 3, 2005), s. 85.

⁶⁵ Leonard Binder, *Islamic Liberalism: A Critique of Development Ideologies*, (Chicago: The University of Chicago Press, 1988), s. 358.

⁶⁶ Michael C. Hudson, “After the Gulf War: Prospects for Democratization in the Arab World”, *Middle East Journal*, (Vol. 45, No. 3, 1991), s. 408.

luşu (STK) Orta Doğu'da ne anlama geliyor, tam olarak net değil. Zira bölgede yığınlarca STK var imiş gibi görünüyor ama her ne hikmetse bu örgütler kesinlikle demokratikleşmeden yana tavır almaktan kaçınıyorlar. ii-STK'lar hükümetlere baskı yapamıyor ve mevcut yönetimler her ne kadar kısmen liberalleşmiş gibi görünse de aslında güçlerini gittikçe artırıyorlar. Yapılan analizlere göre, tarihsel olarak STK'lar dünyada 67 farklı ülkenin 50'sinde rejimin dönüşümünde katalizör rol oynarken Orta Doğu'da ne yazık ki aynı etkiyi gösteremiyorlar.⁶⁷ Bu gerçeklerin ışığında bir noktanın daha önemine değinmek gerekir. Sivil toplumun varlığı ya da etkisinden önce bölgede toplumun sivil olup olmadığını ve böyle bir kültürün oluşup oluşmadığını da sorgulamalıyız.⁶⁸ Örneğin B. Lewis bölgede katılımcı bir kültürün olmadığını ve bunun dile bile yansıdığını savunarak ne Arapça, ne Farsça ve ne de Türkçe'de *citizen* kelimesini birebir karşılayacak bir kelimenin olmadığını işaret ediyor.⁶⁹

Orta Doğu'da katılımcı siyasal kültür yerleşemediği için demokrasiyi güçlü ve etkin bir biçimde talep eden taraflara resmi anlamda da sivil anlamda da gerçekte pek rastlanılmıyor. Devletin de, genel halk yığınlarının da şimdilik bu konuda ciddi bir hareket başlattığını söylemek de çok zor. Ceza-yir başta olmak üzere Mısır, Ürdün (ve yakın zamanlarda Fas'ta) ortaya çıkan gerçekten toplumsal tabana dayalı muhalif hareketler de özellikle "fundamentalist" olarak yaftalanıp şiddetle bastırılıyor. Dış dünyada, bunların başında Fransa gibi devletler başta olmak üzere, bu şiddete her tür desteği verip, demokratikleşmenin önünü tamamen tıkayabiliyorlar.

Dolayısıyla da bir siyasal muhalif kültür oluşamıyor. Ancak sadece siyasi kültür değil toplumsal kültür de, bölgede iktidarın meşruiyet kanallarını biçimlendiriyor. Orta Doğu'da genellikle hala geleneksel kültür, göçebe ve kabile anlayışı egemen olduğu için, geniş katılımı sivil toplum ve geniş tabanlı siyasal parti/yapılanması da, yukarıda değindiğimiz istisnalar dışında pek de ortaya çıkmıyor.⁷⁰ Toplumsal kültür yanında bunu destekleyen bir

⁶⁷ Sean L. Yom, "Civil Society and Democratization in the Arab World", *Middle East Review of International Affairs*, (Vol. 9, No. 4, 2005), s. 14-15. Sivil toplum olgusunun Orta Doğu ve Arap dünyasında ifade ettiği anlam ve sivil toplum tartışmaları hakkında bakınız. Ferhad İbrahim, Heidi Wedel, *Orta Doğu'da Sivil Toplumun Sorunları*, Çev. Erol Özbek, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997).

⁶⁸ Richard N. Augustus, "The Future of Civil Society in the Middle East", *Middle East Journal*, Vol. 47, No. 2, 1993, s. 214.

⁶⁹ Bernard Lewis, "Historical Overview", (ed.), Larry Diamond, *Islam and Democracy in the Middle East*, (Baltimore: The John Hopkins University Press, 2003), s. 211.

⁷⁰ Raymond Hinnebusch, "Authoritarian Persistence, Democratization Theory and

ekonomi politiğın varlığına da işaret etmeli. Bu anlamda Orta Doğu'da devlet ile toplum arasında üstü örtük bir pazarlığın olduğu, özellikle petrol zengin ülkelerde bu durumun daha da belirginlik kazandığı ileri sürülmektedir. Yani devlet toplumun temel isteklerini karşılar, kısmi de refahını sağlar; toplum da devlete karşı herhangi bir demokratikleşme talebinde bulunmaz.⁷¹ Literatürde rantiyer devletler (*rentier states*) olarak adlandırılan ve petrol gibi varlıklara dayalı bir ekonomiye sahip bu tip ülkelerde devletlerin halkın vergisine ihtiyacı olmadığı için, buralarda halkın baskı yapmasını sağlayabilecek bir mekanizmanın da oluşmadığı iddia edilmektedir.⁷²

Ancak, şu noktaya kadar gördüğümüz üzere, bütün bunlar tek başına tüm konuyu açıklar nitelikteki yaklaşımlar olarak da görülemez. Bölgenin demokratikleşeme nedenlerini sadece bu başlıklar altında sıralamanın yeterli olmadığını kabul etmekle birlikte, temel sorunun devlet ve toplum arasındaki yapısal ilişkiden kaynaklanmakta olduğunu, dışsal faktör ve aktörlerin de demokrasinin değil de, bu yapının yeniden ve yeniden üretilmesi noktasında ihmal edilemez bir katkılarının olduğunu söylemek çok da yanlış olmayacaktır. Bu ilişki tersine çevrilmediği, katılımcı kültür bölgede filizlenmediği ve dışsal yapı bu dönüşümü desteklemediği sürece, kolonyal dönemden kaynaklanan izlerin de etkisi ile bölgenin demokrasiye geçişi pek de mümkün görünmemektedir.

Sonuç Yerine: Genel Bir Değerlendirme

XX. yüzyıl birçok anlamda kendisinden önceki yüzyıllardan ayrılmaktaydı. Kimileri bu yüzyılı kısa bir yüzyıl olarak tanımlarken, kimileri aşırılıklar çağı,⁷³ kimileri de şiddetin en uzun yüzyılı olarak tanımlamıştır.⁷⁴

the Middle East: An Overview and Critique”, *Democratization*, (Vol. 13, No. 3, 2006), s. 376.

⁷¹ Mehran Kamrava, *Modern Middle East: A Political History Since the First World War*, (Ewing: University of Carolina Press, 2004), s. 340.

⁷² Bahgat Korany, “Arab Democracy: A Poor Cousin?”, *Political Science and Politics*, (Vol. 27, No. 3, 1994), s. 512. Rantiyer devlet tanımı ile ilgili bakınız. Michael L. Ross, “Does Oil Hinder Democracy?”, *World Politics*, (Vol. 53, No. 3, 2001), s. 329-302. Orta Doğu'nun etnik anlamda çok heterojen olması demokratikleşme konusunda devlet ve toplum arasındaki ilişkiyi şekillendiren bir diğer noktadır. Bölgedeki yönetimler, etnik farklılığın çatışmaya yol açmasından endişe ettikleri için halkların demokratik haklarını teslim etmemişler bu da milliyetçiliğın artmasını beraberinde doğurmuştur. Bu konuda bakınız. Kirsten E. Schulze, et al., *Nationalism, Minorities and Diasporas: Identities and Rights in the Middle East*, (London: I. B. Tauris Publishers, 1996), s. 6-7.

⁷³ Eric Hobsbawm, *The Age of Extremes: The Short Twentieth Century 1914-1991*,

Zira iki büyük dünya savaşı ve Soğuk Savaş bu yüzyılın şahitlik etmek zorunda kaldığı en büyük vahşetler olarak akıllarda kaldı. Yüzyılın dinamikleri her bölgeyi ve aktörü etkilediği gibi Orta Doğu'yu da derinden etkiledi. Önce Osmanlı hâkimiyeti, daha sonra kolonyal dönem, yüzyılın ortasından itibaren de iki kutuplu yapının etkisi altında kalan bölge birçok soruna da ev sahipliği yaptı. Bunlardan belki de en önemlisi bölgenin demokratikleşme konusunda çok büyük sorunlarının olmasıdır. Bu sorunun anlaşılması için öncelikle konunun çok boyutlu ve çok aktörlü olduğunu vurgulamalı, demokratikleşme ile ilgili yapılan teorik tartışmaların bölgenin içsel ve dışsal dinamikleri ile bağlantısı mutlaka ortaya konulmalıdır.⁷⁵ Büyük Orta Doğu Projesinin bugünlerde açıkça gösterdiği gibi, bölgeye has dinamikleri ihmal eden hiçbir projenin hayata geçme şansı da bulunmamaktadır.⁷⁶

Ancak bu sonuç, bölgede demokrasinin asla yerleşmeyeceği şeklinde yorumlanmamalıdır. Bölgenin neden demokratikleşemediğine dair genel bir değerlendirme yaptığımızda karşımıza çıkan tablo da oldukça nettir.: devlet-millet ayrımı, halktan kopuk bir lider kadrosunun bölge ülkelerinde işbaşında olmaları, bölge ülkeleri arasındaki sorunlar ve karşılıklı olarak liderler arası bir güvensizliğin olması, bölgedeki silahlanma yarışı, yerleşmiş diktatörlükler, bilinçli ve güçlü bir orta sınıfın yokluğu, etnik ve mezhepsel olarak bölgenin heterojen görünümü, köktendincilik, eğitim sorunu, gelir dağılımı adaletsizliği gibi faktörler bir yanda... Öte yanda dışsal aktör ve faktörlerin demokratik bir Orta Doğu yerine anti-demokratik rejimleri tercih etmesi... Listeyi uzatmak, Arap-İsrail çatışması sona ermediği sürece demokrasinin yerleşmeyeceğini iddia etmek de mümkün.⁷⁷ Yine de Orta Doğu'da demokratikleşme sorunlarının nedenleri, kaynakları, aktörleri, çözüm yolları tartışmalı olmakla birlikte; küreselleşme sürecinde, bölgenin adı demokrasi olmasa bile en azından daha istikrarlı ve daha katılımcı bir siyasal formasyona bürünmesi değişen dünya şartlarında bir zorunluluk halini almış bulunmaktadır. Halka rağmen iktidarda bulunan bölge liderleri bu zorunluluğa kulak tıkadıkça, bölgeye dışardan müdahalelerin önü açık tutulmaktadır. Son Irak Savaşı ve ABD işgali bunu açıkça göstermektedir. Ancak sava-

(New York: Vintage, 1996).

⁷⁴ John Keane, *Reflections on Violence*, (London: Verso 1996).

⁷⁵ Daniel Neep, "Dilemmas of Democratization in the Middle East: The Forward Strategy of Freedom", *Middle East Policy*, (Vol. 11, No. 3, 2004), s. 79-80.

⁷⁶ Bernard Lewis, "Islam and Liberal Democracy: A Historical Overview", *Journal of Democracy*, (Vol. 7, No. 2, 1996), s. 59.

⁷⁷ Jon Alterman, et al., "The State of Democracy in Middle East States", *Middle East Review of International Affairs*, (Vol. 9, No. 3, 2005), s. 190-191.

şın ya da dışardan ithal edilecek demokratikleşmenin de çözümden çok sorunlar yumağını pekiştirdiği bu işgalle bir kez daha ispat edilmektedir. “Orta Doğu istisnacılığı” söylemi dikkatle ele alınmadığı zaman sömürünün devamından başkaca bir anlam da ifade etmemektedir. Orta Doğu elbette kendine özgü şartlara sahiptir; ama demokrasi, insan hak ve özgürlükleri konusunun evrensel yönleri ihmal edilerek oluşturulacak tüm tez ve projeler de iflasa daha baştan mahkûm demektir. Bu bağlamda da “Orta Doğu istisnacılığı” söylemi bölgedeki sömürünün yeni araçlarla sürdürülmesi ve işgalleri meşrulaştırma amacına entelektüel bir zemin hazırlama gayretinin yeni bir ürünü, sömürgeciliğin yeni keşif yolu ve kolu, yeni bir oryantalizm olabilir.

Kaynakça

Kitaplar

- AL-AZMEH Aziz, **İslamlar ve Moderniteler**, Çev. Elçin Gen, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.
- ARI Tayyar, **Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi**, İstanbul, Alfa Yayınları, 2. Baskı, 2005.
- BINDER Leonard, **Islamic Liberalism: A Critique of Development Ideologies**, Chicago, The University of Chicago Press, 1988.
- BROWN Carl L. (ed.), **Diplomacy in the Middle East: The International Relations of Regional and Outside Powers**, London, I. B. Tauris&Company, 2004.
- BROWN Chris, **Understanding International Relations**, London, Macmillan Press, 1997.
- ÇALIŞ Şaban, ÖZLÜK Erdem, “Jeopolitik: Mekânın Siyasallaştırılması ve Suiistimali”, (ed.), Zeynep Dağı, **Uluslararası Politikayı Anlamak**, İstanbul, Alfa Yayınları, 2007.
- DAĞI İhsan D., **Orta Doğu’da İslam ve Siyaset**, İstanbul, Boyut Kitapları, 1998.
- DALBY Simon, Ó TUATHAIL Gearóid, “Towards a Critical Geopolitics”, **Rethinking Geopolitics**, (ed.), Simon Dalby, London, Routledge Press, 1998.
- DIAMOND Larry (ed.), **Islam and Democracy in the Middle East**, Baltimore, The John Hopkins University Press, 2003.
- FROMKIN David, **Barışa Son Veren Barış: Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922**, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, Sabah Kitapları, 1993.
- HALLIDAY Fred, **The Middle East in International Relations: Power, Politics and Ideology**, Cambridge, Cambridge University Press, 2005.
- HINNEBUSCH Raymond, **International Politics of the Middle East**, Manchester, Manchester University Press, 2003.
- HOBBSAWM Eric, **The Age of Extremes: The Short Twentieth Century 1914-1991**, New York, Vintage, 1996.
- HOURANI Albert, **Arap Halkları Tarihi**, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul, İletişim Yayınları, 5. Baskı, 2005.
- İBRAHİM Ferhad, WEDEL Heidi, **Orta Doğu’da Sivil Toplumun Sorunları**, Çev. Erol Özbek, İstanbul, İletişim Yayınları, 1997.
- KAHLER Miles (ed.), **Liberalization and Foreign Policy**, New York, Columbia University Press, 1998.
- KAMRAVA Mehran, **Modern Middle East: A Political History Since the First World War**, Ewing, University of Carolina Press, 2004.

- KARPAT Kemal H., **Orta Doğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, Çev. Recep Boztemur, Ankara, İmge Kitabevi, 2001.
- KEANE John, **Reflections on Violence**, London: Verso 1996.
- LAROUİ Abdallah, **İslam ve Modernlik**, Çev. Ayşegül Yaraman, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1993.
- LENCZOWSKI George, **The Middle East in World Affairs**, New York, Cornell University Press, 1952.
- OWEN Roger, **State Power and Politics in Making of the Modern Middle East**, London, Routledge, 2000.
- SAID Edward W., **Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları**, Çev. Berna Ülner, İstanbul, Metis Yayınları, 2004.
- SAIKAL Amin (ed.), **Democratization in the Middle East: Experiences, Struggles, Challenges**, Tokyo, United Nations University Press, 2003.
- SANDS William, **The United States and the Middle East**, New York, Columbia University Press, 1964.
- SCHULZE Kirsten E. (ed.), **Nationalism, Minorities and Diasporas: Identities and Rights in the Middle East**, London, I. B. Tauris Publishers, 1996.
- SICKER Martin, **Middle East in the Twentieth Century**, Westport, Greenwood Publishing, 2001.

Makaleler

- ALTERMAN Jon, et al., "The State of Democracy in Middle East States", **Middle East Review of International Affairs**, Vol. 9, No. 3, 2005.
- ANDERSON Lisa, "Peace and Democracy in the Middle East: The Constraints of Soft Budgets", **Journal of International Affairs**, Vol. 49, No. 1, 1995.
- ANDERSON Lisa, "The State in the Middle East and North Africa", **Comparative Politics**, Vol. 20, No. 1, 1987.
- AUGUSTUS Richard N., "The Future of Civil Society in the Middle East", **Middle East Journal**, Vol. 47, No. 2, 1993.
- BROWN Carl L., "Introduction", (ed.) Carl L. Brown, **Diplomacy in the Middle East: The International Relations of Regional and Outside Powers**, London, I. B. Tauris&Company, 2004.
- CANTORI Louis J., "Democracy, Islam and the Study of Middle Eastern Politics", **Political Science and Politics**, Vol. 27, No. 3, 1994.
- CRANER Lorne, "Democracy in the Middle East: Will U.S. Democratization Policy Work?", **Middle East Quarterly**, Vol. 13, No. 3, 2006.
- DODDS Klaus, James Sideway, "Halford Mackinder and the Geographical Pivot of History: A Centennial Retrospective", **The Geographic Journal**, Vol. 170, No. 4, 2004.
- DUNNE Michele D., "Integrating Democracy Promotion into U.S. Middle East Policy", **Carnegie Papers Middle East Series**, No. 50, October 2004.
- EHTESHAMI Anoushiravan, "Is the Middle East Democratizing?", **British Journal of Middle Eastern Studies**, Vol. 26, No. 2, 1999.
- ESPOSITO John L., James P. Piscatori, "Democratization and Islam", **Middle East Journal**, Vol. 45, No. 3, 1991.
- FARHANG Mansour, "The United States and the Question of Democracy in the Middle East", **Current History**, Vol. 92, No. 570, 1993.
- FISH Steven, "Islam and Authoritarianism", **World Politics**, Vol. 55, No. 1, 2002.
- FULLER Graham E., "The Middle East in US-Soviet Relations", **Middle East Journal**, Vol. 44, No. 3, 1990.

GERGES Fawaz A., "The Study of Middle East International Relations: A Critique", **British Journal of Middle Eastern Studies**, Vol. 18, No. 2, 1991.

GOUGH Barry, "Maritime Strategy: The Legacies of Mahan and Corbett as Philosophers of Sea Power", **Royal United Service Institution Journal**, Vol. 133, No. 4, 1988.

HALPERIN Sandra, "The Post-Cold War Political Topography of the Middle East: Prospects for Democracy", **Third World Quarterly**, Vol. 26, No. 7, 2005.

HAMARNEH Mustafa, "Democratization in the Mashreq: The Role of External Factors", **Mediterranean Politics**, Vol. 5, No. 1, 2000.

HASSOUNA Hussein A., "Arab Democracy: The Hope", **World Policy Journal**, Vol. 18, No. 3, 2001.

HINNEBUSCH Raymond, "Authoritarian Persistence, Democratization Theory and the Middle East: An Overview and Critique", **Democratization**, Vol. 13, No. 3, 2006.

HUDSON Michael C., "After the Gulf War: Prospects for Democratization in the Arab World", **Middle East Journal**, Vol. 45, No. 3, 1991.

HUDSON Michael C., "The Middle East", **Political Science and Politics**, Vol. 34, No. 4, 2001.

IBRAHIM Saad E., "Crises, Elites, and Democratization in the Arab World", **Middle East Journal**, Vol. 47, No. 2, 1993.

IVANIER Ariel, "Democratization in the Middle East: The Case of Egypt", **Perspectives**, Vol. 19, Winter 2002/2003.

KÉCHICHIAN Joseph A., "Democratization in Gulf Monarchies: A New Challenge to the GCC", **Middle East Policy**, Vol. 11, No. 4, 2004.

KEDDIE Nikki R., "Is There a Middle East?", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 4, No. 3, 1973.

KORANY Bahgat, "Arab Democracy: A poor Cousin?", **Political Science and Politics**, Vol. 27, No. 3, 1994.

LEWIS Bernard, "Historical Overview", (ed.), Larry Diamond, **Islam and Democracy in the Middle East**, Baltimore, The John Hopkins University Press, 2003.

LEWIS Bernard, "Islam and Liberal Democracy: A Historical Overview", **Journal of Democracy**, Vol. 7, No. 2, 1996.

LEWIS Bernard, "Islam and Liberal Democracy", **Atlantic Monthly**, February 1993.

LISA Anderson, "Democratization and Foreign Policy in the Arab World: The Domestic Origins of the Jordanian and Algerian Alliances in the 1991 Gulf War", (ed.), Miles Kahler, **Liberalization and Foreign Policy**, New York, Columbia University Press, 1998.

LUSTICK Ian S., "The Absence of Middle Eastern Great Powers: Political Backwardness in Historical Perspective", **International Organization**, Vol. 51, No. 4, 1997.

MEINIG Donald W., "Heartland and Rimland in Eurasian History", **Western Political Quarterly**, Vol. 9, No. 3, 1956.

MESQUITA Bruce Bueno de, "Popes, Kings and Endogenous Institutions: The Concordat of Worms and the Origins of Sovereignty", **International Studies Review**, Vol. 2, No. 2, 2000.

MURAVCHIK Joshua, "Blaming America First", **Middle East Quarterly**, Vol. 1, No. 3, 1994.

NEEP Daniel, "Dilemmas of Democratization in the Middle East: The Forward Strategy of Freedom", **Middle East Policy**, Vol. 11, No. 3, 2004.

NIBLOCK Tim, "Democratization: A Theoretical and Practical Debate", **British Journal of Middle Eastern Studies**, Vol. 25, No. 2, 1998.

OTTOWAY Marina, CAROTHERS Thomas, "Think Again: Middle East Democracy", **Foreign Affairs**, No. 145, November/December 2004.

PACZYNSKA Agnieszka, "Re-Creating the Helsinki Process: Lessons of Eastern European Transition for Middle East Democratization", **Center for Transatlantic Relations Working Papers**, Washington, 2004.

PATAI Raphael, "The Dynamics of Westernization in the Middle East", **Middle East Journal**, Vol. 9, No. 1, 1955.

PERRY Gleen E., "Imperial Democratization: Rhetoric and Reality", **Arab Studies Quarterly**, Vol. 28, No. 3, 2006.

ROSS Michael L., "Does Oil Hinder Democracy?", **World Politics**, Vol. 53, No. 3, 2001.

SADIKI Larbi, "Popular Uprisings and Arab Democratization", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 32, No. 1, 2000.

SADOWSKI Yahya, "New Orientalism and the Democracy Debate", **Middle East Report**, No. 183, 1993.

SARSAR Saliba, "Democracy in the Middle East: Quantifying Arab Democracy", **Middle East Quarterly**, Vol. 13, No. 3, 2006.

SCHLUMBERGER Olivier, "The Arab Middle East and the Question of Democratization: Some Critical Remarks", **Democratization**, Vol. 7, No. 4, 2000.

SHIELDS Rob, "Geopolitical Spatialisations: Critical Geopolitics and Critical Cultural Studies", **Geopolitics**, Vol. 8, No. 1, 2003.

SPRUYT Hendrik, "The End of Empire and the Extension of the Westphalian System: The Normative Basis of the Modern State Order", **International Studies Review**, Vol. 2, No. 2, 2000.

TEHRANIAN Majid, "Disenchanted Worlds: Secularization and Democratization in the Middle East", (ed.), Amin Saikal, **Democratization in the Middle East: Experiences, Struggles, Challenges**, Tokyo, United Nations University Press, 2003.

TESSLER Mark A., "Gauging Arab Support for Democracy", **Journal of Democracy**, Vol. 16, No. 3, 2005.

WEJNERT Barbara, "Diffusion, Development and Democracy: 1800-1999", **American Sociological Review**, Vol. 70, No. 1, 2005.

WENDT Alexander, "Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics", **International Organization**, Vol. 46, No. 2, 1992.

YOM Sean L., "Civil Society and Democratization in the Arab World", **Middle East Review of International Affairs**, Vol. 9, No. 4, 2005.

ZAKARIA Fareed, "Islam, Democracy, and Constitutional Liberalism", **Political Science Quarterly**, Vol. 119, No. 1, 2004.

ZAMBELIS Chris, "The Strategic Implications of Political Liberalization and Democratization in the Middle East", **Parameters**, Vol. 35, 2005.